

УДК 343.98 (09)

Гусаченко Євгенія Олександрівна –
ад'юнкт кафедри криміналістики та
судової медицини Національної
академії внутрішніх справ

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ ВИКОРИСТАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ

Надано загальну характеристику історичного дослідження інституту спеціальних знань у кримінальному процесі, здійснено аналіз еволюції форми використання спеціальних знань згідно з правовими нормами в кримінальному судочинстві та досліджено їх особливості.

Ключові слова: кримінальне судочинство; спеціальні знання; спеціаліст; експертиза; кримінально-процесуальне законодавство.

Роль та значення процесуальних і непроцесуальних форм використання спеціальних знань являє собою одночасно генезис формування інституту використання спеціальних знань у судочинстві. На підставі аналізу дійдемо висновку про те, як еволюція інституту спеціальних знань різних історичних періодів впливає на всебічне та швидке розслідування злочинів.

Розвиток науки, значне покращення стану технологічного прогресу у світі, поширення та доступність інформації через інформаційні мережі Інтернет – усе це сприяє зростанню рівня криміногенної обстановки в суспільстві.

Одним з головних завдань кримінального судочинства є розслідування злочинів, для вирішення якого необхідно використати всі передбачені законом заходи для встановлення події злочину та осіб, винних у вчиненні злочину. Вирішення цих завдань неможливо без застосування певних знань, умінь та навичок, що отримані під час професійної підготовки та практичної діяльності. Нині сучасне досудове розслідування ґрунтується на використанні останніх досягнень науково-технічного прогресу та науково-технічних засобів, що розроблені на їх основі. Таким чином, особа, яка має базову підготовку, повинна володіти спеціальними знаннями в різних сферах, оскільки розслідування в будь-якому кримінальному провадженні вимагає також глибоких знань і в інших галузях науки, техніки, мистецтва та ремесла.

Вивчення здобутків науки, шляхів використання науково-технічних досягнень, визначення напрямів досліджень – усе це лише деякі проблеми розвитку сучасної юридичної науки в Україні, розгляд яких неможливий без дослідження історії криміналістики. Серед найбільш відомих авторів XIX ст. можна назвати таких, як Боньє, Фейербах, Ярке, Торвальд Ю., Гросс Г.; серед вітчизняних – Ю. Газер, І. Я. Файницький, Н. Н. Розін, С. І. Вікторський, Л. Е. Владимиров, П. Паткевич, М. Орлов, Я. Баршев, Е. Колоколов; серед сучасних – І. Ф. Крилов, В. С. Бондар, П. П. Іщенко, А. І. Вінберг, О. О. Ейсмана, Т. В. Авер'янова, В. С. Романюк та ін.

Пізнання події злочину – складна багатопрофільна діяльність, яка потребує емпіричних і наукових знань з різних галузей науки, техніки, мистецтва та ремісництва. З давніх часів для розслідування злочинів, передусім пов'язаних з убивством і заподіянням тілесних ушкоджень, застосовували спеціальні знання, запрошували для цього осіб, які розумілися на цій справі, допомагали розв'язувати складні завдання у процесі розслідування.

Спеціальні знання у кримінальному судочинстві почали використовувати давно. Проте перші спеціальні знання мали більше емпіричний, ніж теоретичний характер, тому їх носіїв вважали обізнаними людьми. Нині їх називають спеціалістами. У зв'язку з цим історію криміналістики прийнято розглядати через призму розвитку та становлення спеціальних знань у кримінальному судочинстві, у взаємозв'язку з розвитком судової експертизи й виникненням експертних установ, а отже, формуванням і виникненням безпосередньо науки криміналістики.

На історію становлення та застосування спеціальних знань впливають такі чинники:

- а) розвиток загальнотеоретичних знань;
- б) виникнення та розвиток на базі загальнотеоретичних знань криміналістичних, судово-медичних та інших прикладних (спеціальних) знань;
- в) залучення спеціалістів до процесу розслідування кримінальних проваджень;
- г) використання наукових знань при проведенні експертних досліджень, які виступають доказами у кримінальному провадженні [1, с. 13].

Спеціальні знання являють собою самостійний правовий інститут, що має свої концептуальні засади. Історія інституту спеціальних знань становить певний інтерес, зважаючи на необхідність визначення його місця і ролі в системі кримінально-процесуального права, з'ясування змісту спеціальних знань і перспектив розвитку.

Отже, історичне дослідження інституту спеціальних знань у кримінальному процесі передбачає аналіз, по-перше, формування та розвитку спеціальних знань у науці кримінального процесу, по-друге, кримінального процесуального законодавства і практики, застосування законодавства в процесі використання спеціальних знань й оцінки результатів. При цьому ми ставимо перед собою завдання вивчення розвитку інституту спеціальних знань у кримінально-процесуальному праві в період, що датується першими згадками в законодавчих актах про обізнаних людей і донині.

Історія формування інституту спеціальних знань досить складна і тривала. На його становлення впливав і досі впливає не тільки процес вдосконалення законодавства, а й особливості виникнення і розвитку наук. Вивчення історії необхідно для правильного розуміння будь-якого явища. Історичний аналіз дає можливість взяти до уваги все позитивне з минулого й уникнути повторення подібних проблем і тих помилок, що вже було допущено. Складність формування інституту обумовлена також потенційним безліччю форм, у яких спеціальні знання можна використовувати для потреб слідства й суду.

Крім цього, істотними є термінологічні проблеми, зокрема, що слід розуміти під "спеціальними знаннями". З розгляду виникнення поняття "спеціальні знання", почнемо вивчення цього інституту.

У кримінальному процесі поняття "спеціальні знання" виникло нещодавно і зазвичай асоціюється з поняттям "обізнані особи", яке використовується в судочинстві нашої країни вже протягом кількох століть. Здавна цим терміном позначали осіб, які володіють спеціальними знаннями і навичками, та здійснювали судові експертизи, брали участь в оглядах, допитувалися для роз'яснення наукових положень, що мають значення для справи. Іншими словами, обізнаних осіб залучали органи слідства і суду для надання їм допомоги в процесі встановлення істини у кримінальній справі.

Обізнаних осіб використовували з давніх часів і не тільки в нашому кримінальному судочинстві. У найбільш ранні й примітивні епохи початковою формою використання спеціальних знань можна вважати практику народних слідопитів. Г. Гросс розповів про особливі касти слідопитів – "Кхоях", які здійснювали розшук злочинців в Індії, описав їх діяльність; в Австралії слідопити – "трекера" займалися розшуком вкраденого або худоби, яка заблукала, і пошуком злочинців за слідами, залишеними ними на місці злочину [5, с. 125].

Згідно із законодавчими пам'ятниками Стародавнього світу (наприклад – "Закони Ману"), розслідування порівнюється з діями мисливця, який шукає видобуток слідами крові: "...як мисливець

шукає слід тварини за краплями крові, так царю треба виявити слід дхарми за допомогою розслідування” [3, с. 10].

Раніше з усіх спеціальних знань у процесі правосуддя почали використовувати медичні знання, про що свідчать численні джерела періоду до нашої ери. Ще Гіппократ (нар. у 460 р. до н.е.) вивчав питання абортів, терміну вагітності, тяжкості й смертельності різних тілесних ушкоджень [3]. Його знання і нині використовуються в судовій медицині. У давніх документах містяться окремі згадки про те, що в Римській імперії здійснили лікарський огляд тіла вбитого Юлія Цезаря (44 р. до н.е.) і виявили серед двадцяти трьох ран одну, що спричинила смерть [5, с. 125].

В історико-правовому аспекті для дослідників значний інтерес становить період зародження інституту спеціальних знань на Русі. Здійснимо аналіз раннього законодавства Київської Русі, який починається зі збірника права з VIII–X століття – “Руська Правда”. Аналіз тексту та коментарів не дає прикладів текстуального відображення в цих давніх нормах права необхідності чи можливості проведення будь-яких досліджень речових та інших доказів або залучення до цього фахівців при розслідуванні злочинів. У ті часи для доказування вини і визначення міри покарання, згідно з нормами цього збірника права, могли використовувати два джерела доказів: покарання свідка та матеріальні сліди. Тому припустимо, що все ж таки при розслідуванні злочину використовували спеціальні знання [6, с. 59].

У пізніших джерелах права теж містяться норми, реалізація яких передбачає використання певних спеціальних знань. Так, у ст. 11 “Смоленских уставных грамот” (1136 р.), ст. 9 “Устава святого князя Володимира, крестившого Руську землю, о церковних судах” (1280 р.) встановлюється відповідальність за вдовства, чародійство, волхвування, виготовлення чар, зілля. Реалізація цих норм, що здійснював церковний суд, передбачала, окрім узаконених тоді ордалій, певне дослідження самих чар, зілля [5, с. 60].

У середньовіччі проведення судово-медичної експертизи вже є обов’язковим відповідно до чинних на той час деяких нормативних актів. У 1209 році Папа Інокентій III видав спеціальний припис у справі про вбивство: залучення медика для визначення смерті потерпілого.

Відомий пам’ятник китайської судової медицини “Ся Юань-лу”, написаний 1247 р, у якому розглянуто питання судово-медичної діагностики в разі насильницької смерті, а також раптової смерті. Існують також історичні дані про те, що в Китаї з метою ідентифікації особистості відбитки пальців використовувалися ще за часів Танської династії (618–907 рр.), а в період Сунської династії (900–1278 рр.) вони фігурували вже в кримінальних процесах [7, с. 4].

У період пізнього середньовіччя згадка про обізнаних осіб міститься в “Кароліні” – німецькому кримінально-судовому уложенні 1532 року, яке діяло в усіх німецьких і залежних від нього державах до 1870 року. Цей “пам’ятник” справив значні впливи на розвиток кримінального та кримінально-процесуального права загалом багатьох держав. Аналізуючи норми “Кароліні”, необхідно відзначити, що обізнані особи (хірурги, лікарі) розглядалися як свідки, які викликають довіру, і як особи, які здійснюють огляд. У “Кароліні” – збірнику законів “Священної Римської імперії германської нації” – у ст. 149 було записано вимоги до суду: здійснювати огляд трупа за участю одного чи кількох лікарів та обов’язково складати при оглядах доповідь про виявлені рани, травми, пошкодження. Фактично лікарі при огляді виконували проміжну функцію понятого та спеціаліста (у сучасному розумінні), їх висновок враховував суд і він міг бути підставою для винесення вироку. Стаття 146 цього ж уложення, у якій йдеться про ненависних вбивств, рекомендувала звертатися за порадою до обізнаних осіб для отримання відповідних роз’яснень [1, с. 13].

Саме прообраз огляду трупа з участю спеціаліста в галузі судової медицини, про що зазначено в положенні “Кароліні”, і буде покладено в основу Військового Статуту Петра I, а згодом і Статуту Кримінального судочинства 1864 року. Саме з цього положення починає розвивати погляд на природу експертизи як на різновид огляду, що здійснюють слідчий і суддя, а обізнані особи будуть, на думку прихильників цього погляду, лише “збільшувальним склом” у руках слідчого й судді. Таким чином, “Кароліна” на законодавчому рівні встановила інститут судово-медичної експертизи.

Розглянемо використання спеціальних знань при виявленні підроблення почерку чи підпису. Здавна особливу увагу привертала проблематика дослідження (експертного) рукописних документів – найпоширеніших джерел доказів у кримінальних та цивільних справах. Ще за часів візантійського імператора Юстиніана (V–VI ст.) у законодавстві знаходило відображення дослідження почерку в судових цілях. У Росії вже в XV ст. порівняння рукописів використовувалося при встановленні справжності документів. У судочинстві серед інших доказів надається перевага письмовому акту. Це характерно для більшості збірників права того періоду. Наприклад, у Псковській судній грамоті (1424 р.) подається широкий перелік таких документів: грамоти на володіння та користування землею (ст. 10), рукописний заповіт (ст. 14), договір позики (ст. 14, 28–30). У цьому ж витoku права, мабуть уперше, звертається увага на необхідність дослідження “лживих” грамот (ст. 61). Поява різних видів документів, що використовувалися в судочинстві, зумовила необхідність залучення

осіб, які володіють спеціальними знаннями, при судовому розгляді. За необхідності дослідження рукописних документів необхідно було звертатися до дяків і піддячих – перших експертів-почеркознавців. Як свідчать документальні джерела, перші згадки про використання таких знань обізнаних осіб у судочинстві належать до XVI ст. Літописець повідомляє, що ще на початку XVI ст. саме досвідчені особи при судових розглядах проводили огляди документів з метою встановлення їх достовірності, а також досліджували почерки й підписи. У ст. 61 цього документа згадано припис про необхідність дослідження документів, реалізація якого не супроводжувалась більш детальною регламентацією. В указі ж встановлено обов'язковість проведення досліджень та вирішуються ще два принципові питання: 1) визначаються суб'єкти експертної діяльності, а саме дяки та піддячі, які працюють у приказі; б) вперше в законі називається місце проведення експертизи, тобто визначається конкретна експертна установа. Таким чином, на думку А. В. Іщенка, указ 1699 р. започатковує на території вітчизни детальну регламентацію використання спеціальних знань у формі експертизи [6, с. 63].

“Соборне уложення” 1649 р. є першим систематизованим законом у Росії, у якому злочинами визнаються не лише підроблення документів, виготовлення підроблених грошей, шахрайство з дорогоцінними металами, а й можливі способи їх вчинення. Виникає впевненість у тому, що на практиці до того часу вже існувала ціла система перевірки достовірності документів та виявлення відробок. Поряд з припиненням таких небезпечних для держави злочинів запроваджується державна регламентація використання спеціальних знань. Указ “Про порядок дослідження підписів на кріпаків актах”, виданий 6 березня 1699 р., встановлював, що експертизу виробляти (“руки свідчити”) можуть обізнані особи – тільки прикази дяки і піддячі; були також визначені об'єкти дослідження (кріпосні акти). На думку науковців, саме в цьому законодавчому акті вперше на території нашої держави нормативно врегульовано питання призначення та проведення експертизи як своєрідної форми використання спеціальних знань. Насамперед, у законі сформульовано необхідність обов'язкового проведення експертизи за певних обстав.

Подальше поширення законодавчої регламентації використання спеціальних знань (здійснив Петро Великий в статті військовому 1715 р. за деякими даними – 1716 р.). Історик В. М. Клеандрова, яка проводила досліджувала “Артикул воинских” 1715 р., вважає, що вперше в історії російського права в статті 154 встановлюється відповідальність за вбивство та передбачається обов'язковістю проведення судово-медичної експертизи. У цьому документі дійсно

постають питання судової експертизи: обов'язковість призначення експертизи для встановлення причин смерті; процедура дослідження (розтин тіла); процесуальні питання (документальне оформлення); відповідальність експерта; визначення самого експерта. Але такі ж питання врегульовано в указі 1699 р. Тому саме цей період вважаємо виникненням первинних криміналістичних знань на території нашої держави [6, с. 63].

У цей же час починають здійснювати дослідження речовин щодо визначення їх отруйних властивостей, у яких використовували спеціальні знання, почали проводити хімічні експертизи, передусім для досліджень "о зелье лихом", тобто про рослини, якими користувалися знахарі й чаклуни. Отруту досліджували експериментально. Так, для того щоб виявити, який із двох порошоків є миш'яком, ними годували голубів; той порошок, від якого голуб гине, і був миш'яком.

До тих часів належать також свідчення про виникнення психіатричної експертизи; першими "експертами" були монахи.

У XVI–XVII ст. з'явилися перші наукові праці із судової медицини, а її бурхливий розвиток припадає на XIX ст. У цей час зароджується й криміналістика.

Так, у 1877 р. чиновник Британської адміністрації в Індії Вільям Хершель, а в 1879 р. шотландський лікар Генрі Фольдс уперше описали спосіб ідентифікації злочинців за формою папілярних ліній пальців рук, що стало початком подальшого використання цих знань у роботі поліцейський служб всього світу.

У 1883 р. писар поліції Франції Альфонс Бартільон уперше почав використовувати наукові дані антропології й статистики для ідентифікації особи [1, с. 155].

Австрійський юрист Ганс Гросс, один із перших основоположників наукових криміналістичних знань підтримав антропометрію та написав книгу, що стала першим підручником наукової криміналістики (1892 р.) [5, с. 73].

Із прийняттям у Франції Кримінально-процесуального кодексу 1808 р. закріпився погляд на експертизу як на додаток суддівського огляду. "Експертиза тільки збільшувальне скло. Судді ж належить право користуватися ним і перевіряти, чи вільно, чи достатньо точні зображення, які воно дає" – писав у 1878 р. Бонньє. Доказ, отриманий за допомогою експертизи, є тільки доповненням особистого пізнання судді. Це свідчить про те, що експертиза як форма використання спеціальних знань народилася з участю спеціаліста. Цей інститут експертизи як форми застосування спеціальних знань отримав подальший розвиток у процесуальному законодавстві XIX ст. Австрії, Італії, Росії, Німеччині та інших країн [1, с. 4].

Так і в Росії наступним істотним етапом у становленні інституту спеціальних знань слід вважати Звід законів кримінальних 1832 р., яким у кримінальний процес було введено поняття “обізнані люди”. У ст. 197 Зводу показання обізнаних людей прямо визнаються доказами у кримінальних справах.

Важливим кроком у розвитку використання спеціальних знань у Росії було проведення судової реформи 1864 р. і введення Статуту Кримінального Судочинства, у якому вперше визначено поняття “спеціальні знання” та “спеціаліст”, що вплинуло на розширення кола об’єктів досліджень і залучення з цією метою знаючих осіб з різних галузей людської діяльності.

У ст. 325 зазначалося: “Обізнані особи запрошуються у тих випадках, коли для точного розуміння обставини, що зустрічається у справі, необхідні спеціальні відомості або досвід у науці, мистецтві, ремеслі або будь-якому занятті”. А в ст. 326 Статуту зазначалося: “Як обізнані люди можуть бути запрошені: лікарі, фармацевти, професори, вчителі, техніки, художники, ремісники, скарбники та особи, які тривалими заняттями в будь-якій службі або галузі набули досвідченість” [11, с. 320].

Оглядом й освідуванням через обізнаних осіб Статут називає експертизу. Її результати розглядали не як самостійний вид доказу, а як вид огляду і освідування. За дорученням суду чи слідчого огляд проводив спеціаліст, який є помічником судових органів.

Роль обізнаних осіб або використання спеціальних знань з кожним роком у кримінальному судочинстві щороку зростала. Так, відповідно до чинного в той період законодавству, органи слідства і суду могли залучати обізнаних осіб у різних галузях залежно від потреб слідства. Наприклад, необхідно було оцінювати крадені речі, у разі сумнівів – порівнювати почерк тощо. Однак традиційно найбільш часто призначалися саме дослідження трупів, які й були більш детально регламентовані.

У Європі сфера застосування спеціальних знань значно розширяється. Експертизу розглядають як вид особистого огляду, а експерта – як інструмент слідчого і судді. Цю теорію підтримував французький криміналіст Е. Бонье.

У перші роки радянської влади новий уряд уже в 1918 р. намагається регламентувати залучення експертів до кримінального судочинства. Найбільш цікавим нормативним актом з питань експертизи, виданим у перші роки радянської влади, є Постанова Наркомздора від 28 січня 1919 р. “Про права і обов’язки державних медичних експертів”. У цьому положенні отримав своє закріплення погляд на експерта як на наукового суддю.

У перших КПК 1922 і 1923 рр. закріплювалися дві форми використання спеціальних знань: судово експертиза та участь фахівця у слідчих діях, при цьому чіткого розмежування цих форм не було, оскільки визнавалося, що експерт може дати висновок і за результатами огляду та освідування. Таке становище уможлилювала відсутність процесуального порядку призначення та проведення експертизи.

У перше десятиліття радянської влади панували два погляди на природу експертизи. Відповідно до першого, експертизу розглядали як самостійний доказ, що оцінюється судом разом з усіма іншими доказами. Цей погляд відображено в Кримінально-процесуальному кодексі радянської влади 1922 р. і 1923 р. Згідно з другим поглядом, експерта-медика і психіатра розглядали як наукового суддю факту. Надаючи висновок у справі, експерт по суті підписував вирок. Прихильниками цього погляду зору були представники судово-медичної і судово-психіатричної науки. Ці погляди отримали свій розвиток у відомчих інструкціях Наркомздора і Наркомюста.

Кримінально-процесуальний кодекс Української РСР 1927 р. передбачає лише деяких спеціалістів (перекладачів, лікарів і педагогів) під час проведення слідчих дій (ст. 66, 162, 190).

У 1949 р. А. І. Вінберг уперше в Радянському Союзі порушив питання про введення у кримінальний процес поряд з експертом такої особи, як спеціаліст, функції якої мають бути відмінними від функцій експерта [1, с. 19].

У 1960 р. в Українській РСР було прийнято новий Кримінально-процесуальний кодекс. Але ж законодавцем не ураховано досягнення та рекомендації юридичної науки та вимоги практики щодо використання спеціальних знань експертами й спеціалістами, що негативно позначається на процесуальній діяльності слідчих чи суду. Експертиза, як і раніше, призначається в багатьох випадках, коли можна було залучити особу, яка володіє спеціальними знаннями, не будучи експертом. Усе ж таки кроки вперед зроблено. У ст. 191, 194 Кримінально-процесуально кодексу поняття "спеціаліст" має свій статус у процесуальних формах [8, с. 155].

Найбільш широкого знання спеціалістів стали використовувати після того, як Указом Президії Верховної Ради УСРС від 30 серпня 1971 р. КПК було доповнено ст. 128 прим "Участь спеціаліста при проведенні слідчих дій". Кримінально-процесуальний кодекс радянської влади 1960 р. розглядає дві процесуальні форми використання спеціальних знань: експертизу та участь фахівця у слідчих діях.

Поява Кримінального процесуального кодексу України в редакції 2012 р. значно зміцнює роль спеціаліста в кримінальному судочинстві. Зокрема, спеціаліста залучають не тільки до слідчих

(розшукових) дій, як передбачено в КПК 1960 р., а й до негласних слідчих (розшукових) та судових дій, а також інших процесуальних дій: відбору зразків для проведення експертизи (ч. 2 ст. 71 Кримінального процесуального кодексу). Визначено суб'єктів, які мають право залучати спеціаліста для надання консультації. Детально регламентовано можливості з надання методологічної, консультативної й технічної допомоги сторонам кримінального провадження та суду, а також форми їх фіксації в протоколах процесуальних дій, у проведенні яких відповідні спеціалісти брали участь (п. 2 ч. 2 ст. 105 Кримінально-процесуального кодексу). Консультації спеціалістів суттєво підвищують ефективність судочинства в частині використання спеціальних знань [12, с. 206].

Відповідно до вищезазначеного, зробити висновок, що в умовах змін кримінального процесуального законодавства, особливості участі спеціаліста в кримінальному судочинстві потребують усебічного та повного висвітлення. Результати аналізу історії розвитку та застосування спеціальних знань у судочинстві свідчать про відсутність чіткого визначення цього поняття, що негативно позначається на практиці та розмежуванні компетенції осіб, які володіють спеціальними знаннями у кримінальному процесі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Романюк Б. В. Участь спеціаліста на стадії досудового слідства : [навч. посіб.] / Б. В. Романюк – К. : Аванпост-Прим, 2010. – 303 с.
2. Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. – [Новое изд., перепеч. с изд. 1908 г.]. – М. : ЛексЭст, 2002. — 1088 с.
3. Закони Ману / пер. С. Д. Эльмановича, провер. и исправл. Г. И. Ильиним. – М. : Эксмо-Пресс, 2002. – 150 с.
4. Марчук А. І. Судова медицина: курс лекцій : [навч. посіб.] / Марчук А. І. – К. : Генеза, 1997.
5. Торвальд Ю. Сто лет криминалистике / Ю. Торвальд – М. : Прогресс, 1973. – 125 с.
6. Іщенко А. В. Періодизація використання спеціальних знань у юридичній практиці на ранніх етапах слов'янської державності / А. В. Іщенко // Науковий вісник Української академії внутрішніх справ : наук.-теорет. журн. – К., 1996. – № 1. – С. 58–64.
7. Крылов И. Ф. Судебная экспертиза в уголовном процессе / Крылов И. Ф. – Л. : 1963.
8. Уголовно-процессуальный кодекс УССР. – М. : Госюриздат, 1950. – 155 с.

9. Ищенко П. П. Специалист в следственных действиях (уголовно-процессуальные и криминалистические аспекты) / Ищенко П. П. – М. : Юрид. лит., 1990. – 158 с.

10. Бондар В. С. Процесуальний статус спеціаліста за новим Кримінальним процесуальним кодексом України / В. С. Бондар, М. В. Кривонос // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. Спецвипуск. – Луганск, 2013. – № 3. – С. 326–332.

11. Устав уголовного судопроизводства от 20 ноября 1864 года // Российское законодательство X–XX веков : [в 9 т.]. – М. : Юрид. лит., 1990. – Т. 8. : Судебная реформа. – С. 320–364.

12. Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. / за заг. ред. проф. В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. – К. : Юстініан, 2012. – 1328 с.